

Maciej TRZCIŃSKI*

Kryminalistyczne i archeologiczno-sądowe badania zwłok i szczątków ludzkich o znaczeniu historycznym

1. Kryminalistyka w badaniach historycznych

Ludzka śmierć od zawsze fascynowała i budziła ekscytację, również naukową. Zagadnienie przemijania, kultu śmierci, traktowania ludzkich zwłok oddziaływało i nadal kulturowo oddziałuje.¹ Problematyka związana z tanatologią intryguje z równą intensywnością antropologów, archeologów, historyków sztuki oraz prawników². Jest zatem sprawą oczywistą, iż badania kryminalistyczne ze swoim interdyscyplinarnym instrumentarium wkraczają często na miejsce zbrodni – zarówno tej popełnionej współcześnie, jak i tej sprzed dziesiątek, a nawet tysięcy lat.

Wykorzystanie różnorodnych narzędzi, jakimi dysponuje współczesna kryminalistyka, w badaniach historycznych i archeologicznych zostało już dawno dostrzeżone i jest nadal z powodzeniem rozwijane. Autentyczność różnorodnych dokumentów o znaczeniu historycznym poddawana jest niezmiennie coraz bardziej specjalistycznym analizom³. Obok badań pisma ręcznego w proces badawczy coraz częściej angażowane są metody fizykochemiczne⁴. Postęp technologiczny powoduje, iż metody te mają w większości wypadków nieinwazyjny charakter, a rezultaty badań stają coraz bardziej wiarygodne. Badania autentyczności zabytków i dzieł sztuki mają, jak wiemy, kolosalne znaczenie dla rynku antykwarycznego, na którym obok kolekcjonerów obecni są również

* Katedra Kryminalistyki, Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii, Uniwersytet Wrocławski, e-mail: maciej.trzcinski@uwr.edu.pl.

¹ Obszernie na ten temat np. Ph. Aries, *Człowiek i śmierć*, tł. E. Bąkowska, Warszawa 1989.

² Np. R. Tokarczuk, *Prawo narodzin, życia i śmierci*, Kraków 2000; J. Mazurkiewicz, *Non omnis moriar. Ochrona dóbr osobistych zmarłego w prawie polskim*, Wrocław 2010.

³ W. Nowik, „Chopinowskie” listy do Delfiny – meandry sporu z perspektywy czasu, [w:] *Falsyfikaty dzieł sztuki w zbiorach polskich*, red. J. Miziołek, M. Morcka, Warszawa 2001, s. 48–61.

⁴ Szerzej zob. D. Wilk, *Falszerstwa dzieł sztuki. Aspekty prawne i kryminalistyczne*, Warszawa 2015.

muzealnicy. W ciągu ostatnich lat można odnotować wyraźne ożywienie zainteresowania tą problematyką, okazało się bowiem, iż stosowane w kryminalistyce metody badań autentyczności dokumentów można odnieść w wielu wypadkach do badań dzieł malarskich, grafik i wielu innych form artystycznej ekspresji. Coraz częściej prowadzone są również badania zabytków archeologicznych z możliwością precyzyjniejszego określenia surowca, z jakiego zabytek został wykonany, co ułatwia w wielu wypadkach potwierdzenie lub wykluczenie jego autentyczności⁵.

Kryminalistyka już u swego zarania pod koniec XIX w.⁶ była ściśle powiązana z medycyną sądową. Jednym z pierwszych zadań, jakie stawiano tej nauce, było identyfikowanie człowieka. Dotyczyło to przede wszystkim osoby żyjącej, na ogół w kontekście poszukiwania sprawcy przestępstwa, co wiązało się z koniecznością stworzenia jego rysopisu. Równie istotnym problemem okazało się identyfikowanie ofiar przestępstw oraz osób o nieustalonej tożsamości. Stąd też kryminalistyka dokonała szeregu recepcji metod znanych już i ugruntowanych w antropologii. Ten nurt rodzący się dziedziny związany był z tzw. antroposkopią kryminalistyczną. Jest on zresztą nadal bardzo czytelny w kryminalistyce i wykorzystywany m.in. do tworzenia komputerowych rekonstrukcji twarzy⁷.

Doświadczenia, jakie zebrała kryminalistyka w zakresie metodyki prowadzenia oględzin miejsca zdarzenia, a szczególnie kwestii oględzin zwłok, stanowią bardzo często o przebiegu prowadzonego postępowania przygotowawczego. Od jakości przeprowadzonych oględzin, zabezpieczonych w toku ich realizacji śladów zależy wykrycie sprawcy oraz możliwość skutecznego przypisania mu winy. Problematyce oględzin jako czynności, której jakość determinuje m.in. wykrycie sprawcy przestępstwa, poświęcono już sporo uwagi. Wciąż podkreśla się słusznie, iż profesjonalizm prowadzonych czynności, w tym wykonanej dokumentacji, odgrywa zasadniczą rolę.⁸

Wykorzystanie kryminalistyki, a zwłaszcza jej technik, do badań historycznych zostało dostrzeżone⁹. Pośród bardzo różnorodnych pytań i naukowych zagadek historycznych wciąż wiodącą kwestią są oględziny zwłok lub szczątków ludzkich, które mają walory historyczne i naukowe. Dotyczy to m.in. potwierdzenia tożsamości osobniczej i ustalenia właściwej przyczyny śmierci. Równie interesującą kwestią są badania genetyczne związane m.in. z ustaleniem pokrewieństwa. Historia dostarcza nam wciąż nowych zagadek tudzież pozwa-

⁵ M. Dolińska, *O dziwnych losach mumii. Falszywe mumie w Muzeum Narodowym w Warszawie*, [w:] *Falsyfikaty dzieł sztuki...*, s. 26–33; W. Dudziński, M. Trzciniński, *Domniemany hełm z okresu średniowiecza w świetle interdyscyplinarnej ekspertyzy sądowej*, „Silesia Antiqua” 2014, t. 49, s. 117–129.

⁶ Za jej prekursora przyjęło uważać się H. Grossa i jego fundamentalne dzieło pt. *Handbuch für Untersuchungsrichter, Polizeibeamte, Gendarmen u.s.w.*, Graz 1893.

⁷ Na ten temat m.in. E. Gruza, M. Goc, J. Moszczyński, *Kryminalistyka – czyli rzecz o metodach śledczych*, Warszawa 2008, s. 290 i n.

⁸ Szerzej zob. m.in. K. Juszcza, *Jakość czynności kryminalistycznych*, Lublin 2007.

⁹ Por. T. Baran, C. Grzeszyk, B. Młodziejowski, *Badania kryminalistyczne w archeologii*, „Problemy Kryminalistyki” 1976, nr 121–122, s. 268–280.

la dzięki zaawansowanym technologiom zweryfikować fakty, które wzbudzały kontrowersje. Dość przypomnieć o wciąż eksploatowanym temacie Tutanchamona i podejmowanych wielokrotnie próbach ustalenia przyczyny zagadkowej śmierci tego władcy.

Coraz częściej w sukurs takim badaniom idzie archeologia sądowa¹⁰ (ang. *forensic archaeology*), która bywa również na gruncie rodzimym nazywana archeologią kryminalistyczną. Podobnie jak wiele innych nauk sądowych archeologia użyta na potrzeby organów ścigania i wymiaru sprawiedliwości nabiera wyjątkowego znaczenia, jasno kierując się w stronę zadań procesowych, jakie stawia przed nią policja lub prokuratura. Zadania te dotyczą przeważnie poszukiwania zwłok w terenie oraz ekshumacji odnalezionych zwłok lub szczątków wraz z towarzyszącym im kontekstem. Stąd też archeolodzy sądowi obecni są na miejscach zbrodni wojennych, zbrodni ludobójstwa¹¹, a ostatnio coraz częściej uczestniczą również w poszukiwaniach i ekshumacjach ofiar zbrodni komunistycznych¹². Do zadań archeologów sądowych w wielu krajach należy również prowadzenie oględzin na miejscu katastrof lotniczych¹³. Rola procesowa archeologa sądowego ustalana jest przez organ procesowy. Na gruncie prawa krajowego wyznacza ją art. 193 § 1 k.p.k. (biegły sądowy) lub art. 205 § 1 k.p.k. (specjalista)¹⁴.

Metodyka wraz z technikami kryminalistycznymi, w tym coraz bogatszy i bardziej rozmaity wachlarz ekspertyz kryminalistycznych, pozwala nam dzisiaj nie tylko rozwikłać współczesną sprawę kryminalną, ale również sięgnąć do spraw sprzed setek, a nawet tysięcy lat. W kryminalistycznej literaturze anglosaskiej sprawy takie nazywane są *cold cases*. Ich odpowiednikiem w języku polskim będą sprawy z „archiwum X”, choć potoczne określenie tych spraw jako „spraw z zamrażarki” również oddaje czasami ich charakter. Można przypomnieć w tym kontekście sprawę ujawnienia w Alpach na wysokości 3210 m n.p.m. zagadkowych zwłok. Przypadkowego odkrycia dokonali w 1991 r. niemieccy turyści. Okazało się, iż dobrze zakonserwowane w lodowcu zwłoki należą do mężczyzny, który żył ok. 3300 r. p.n.e. Przeprowadzone oględziny zwłok ujawniły obrażenia, które były wynikiem walki, jaką osobnik ten stoczył z przeciwnikiem lub grupą przeciwników wysoko w górach. Obrażenia te przyczyniły się do jego śmierci, a fakt, iż jego zwłoki wraz z towarzyszącą mu odzieżą i ekwipunkiem zamarzły, pozwolił przeprowadzić szereg bardzo ciekawych badań¹⁵.

¹⁰ *Archeologia sądowa w teorii i praktyce*, red. M. Trzciniński, Warszawa 2013; W.J.M. Groen, N. Marquez-Grant, R.C. Janaway, *Forensic archaeology. A global perspective*, Chichester 2015.

¹¹ M. Cox, A. Flavel, I. Hanson, I. Laver, R. Wessling, *The scientific investigation of mass graves*, Cambridge 2008.

¹² *Archeologia totalitaryzmu. Ślady represji 1939–1956*, red. O. Ławrynowicz, J. Żelazko, Łódź 2015.

¹³ Polscy archeolodzy prowadzili prospekcję terenową na miejscu katastrofy w Smoleńsku, ale niestety dopiero w październiku 2010 r.

¹⁴ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego, Dz.U. z 1997 r. Nr 89, poz. 555 z późn. zm., dalej: k.p.k.

¹⁵ <http://www.national-geographic.pl/national-geographic/historia/otzi-czlowiek-rodu> (26.09.2016).

Polscy kryminaliści prowadzili m.in. badania szczątków polskich monarchów oraz innych postaci ściśle związanych z historią naszego kraju. Wyniki tych prac opisał barwnie prof. dr hab. Jan Widacki, ówczesny kierownik Katedry Kryminalistyki w Katowicach¹⁶. Pod redakcją tego autora ukazała się również praca zbiorowa pt. *Wykorzystanie kryminalistyki i medycyny sądowej w badaniach historycznych*¹⁷. Warto przypomnieć, iż polscy kryminaliści m.in. poddali oględzinom zachowaną częściowo czaszkę św. Stanisława, który zginął tragicznie najprawdopodobniej zamordowany w 1079 r. osobiście przez króla Bolesława Śmiałego. Szczegółowe oględziny widocznego na czaszce wgłębienia po uderzeniu zadany od tyłu (najprawdopodobniej tzw. czekanem bojowym) pozwoliły dokonać swoistej rekonstrukcji samego zdarzenia, w wyniku którego biskup stracił życie. Przy tej okazji badacze sięgnęli po bardzo popularną w badaniach kryminologiczno-kryminalistycznych metodę profilowania psychologicznego sprawcy¹⁸. Z zachowanych źródeł historycznych wyłania się bowiem obraz monarchy najprawdopodobniej cierpiącego na zaburzenia psychiczne, mogące się przyczynić do tak gwałtownej reakcji władcy, który według jednej z hipotez miał zaatakować biskupa w kościele podczas odprawianej przez niego mszy. Zaskakujące w swoich konkluzjach okazały się również badania zwłok Jeremiego Wiśniowieckiego. Drobiazgowo oględziny zachowanych szczątków, które pozwoliły określić wiek, wzrost oraz budowę ciała, wykluczyły możliwość, aby były to szczątki hetmana. Tak oto po latach może niekiedy dojść do kłopotliwej sytuacji, kiedy wyniki badań przyczynią się do obalenia faktów czy funkcjonujących mitów. Przypomnieć można również w tym kontekście sprawę przeprowadzonej w 2008 r. ekshumacji zwłok generała Władysława Sikorskiego. Wykonane badania rozwiały pojawiające się przez dziesięciolecia wątpliwości i pogłoski, iż bezpośrednią przyczyną śmierci nie były obrażenia związane z katastrofą lotniczą, lecz skrytobójczy mord. Wersji tej nie potwierdziły wyniki badań przeprowadzone przez specjalistów z Instytutu Ekspertyz Sądowych oraz Katedry Medycyny Sądowej UJ¹⁹.

Ugruntowane już na początku XX stulecia funkcje kryminalistyki jasno wyznaczają jej badawcze zadania, które w dużym uproszczeniu sprowadzają się do rozpoznania i wykrycia śladów przestępstwa i jego sprawcy oraz zabezpieczenia tychże śladów jako materiału dowodowego, który pozwoli udowodnić jego winę. Opisywaną regułą tzw. siedmiu złotych pytań można odnieść zarówno do współczesnego przestępstwa, jak i zdarzenia o historycznym charakterze. Pytania zawarte w tej regule brzmią następująco: 1) co się wydarzyło? 2) gdzie? 3) kiedy? 4) w jaki sposób? 5) dlaczego? 6) jakimi środkami (za pomocą jakich środków, np. narzędzi, działań sprawca)? 7) kto?²⁰ Powstaje zatem swoego rodzaju algorytm śledztwa, który w zależności od specyfiki badanego zda-

¹⁶ J. Widacki, *Detektywi na tropach zagadek historii*, Kraków 1992.

¹⁷ *Wykorzystanie metod kryminalistyki i medycyny sądowej w badaniach historycznych*, red. J. Widacki, Katowice 1983.

¹⁸ Szerzej zob. B. Lach, *Profilowanie kryminalistyczne*, Warszawa 2014.

¹⁹ http://www.zielona-gora.po.gov.pl/magazyn/upload/lektury_elektroniczne/ekshumacja5.pdf (20.09.2016).

²⁰ T. Hanausek, *Kryminalistyka. Zarys wykładu*, Kraków 2005, s. 70.

rzenia uruchamia wyżej wymienione pytania, a wraz z nimi interdyscyplinar-ny wachlarz kryminalistyki, której zadaniem będzie znalezienie odpowiedzi na nie. Nie ulega wątpliwości, iż dynamicznie rozwijające się nauki ściśle czy, szerzej rzez ujmując, progres nauki pozwala adaptować do kryminalistyki co-raz to nowe urządzenia i metody.

Stąd też sprawy, których nie udało się rozwikłać jeszcze kilkadziesiąt lat temu, mogą być podjęte na nowo w nadziei na ich skuteczną realizację. Najwięk-sze nadzieje pokładane są zwłaszcza w sprawach dotyczących wykrycia spraw-ców zabójstw. Stąd też w strukturach Policji zaczęły powstawać wydziały zaj-mujące się sprawami z „archiwum X”. W przypadku przestępstwa zabójstwa przedawnienie karalności ustaje po 30 latach od chwili jego popełnienia (art. 101 § 1 k.k.²¹). Przypomnieć jednak trzeba, iż zgodnie ze standardami prawa międzynarodowego wyłączone jest przedawnienie w sprawach zbrodni prze-ciwko pokojowi, ludzkości i przestępstw wojennych (art. 105 k.k.), ta sama za-sada dotyczy zbrodni ludobójstwa. Nieco inaczej uregulowane zostały kwestie dotyczące zbrodni komunistycznych²². Ofiary tego typu zbrodni ukrywane by-ły przez sprawców w przeróżnych warunkach. Od grobów masowych znajdują-cych się w terenie otwartym po groby, którymi stawały się np. jaskinie, grotty skalne czy zbiorniki wodne. Dość częstą sytuacją dotyczącą poszukiwań ofiar zbrodni komunistycznych było grzebanie zmarłych w anonimowych i nieozna-kowanych mogiłach na terenach istniejących cmentarzy²³. Z taką sytuacją spot-kali się badacze prowadzący poszukiwania i ekshumacje na Cmentarzu Oso-bowickim we Wrocławiu, gdzie w latach 1946–1954 dokonywano pochówków ofiar zbrodni komunistycznych. Bardzo podobnie wygląda sytuacja na Cmen-tarzu Powązkowskim w Warszawie – na tzw. Łączce IPN prowadził tam z po-wodzeniem poszukiwania przy czynnym udziale archeologów.

Polscy archeolodzy mają swój udział w pracach związanych z poszukiwa-niem i ekshumacją ofiar tzw. zbrodni katyńskiej²⁴. W interdyscyplinarnym ze-spole badawczym uczestniczyli również kryminaliści. Szczegółowe badania dokumentów odkrytych przy ofiarach stały się cennym materiałem badawczym. Z jednej strony przyczyniły się do identyfikacji niektórych ofiar, z drugiej zaś stanowiły kolejne źródło informacji o popełnionej zbrodni. Kryminalistyczne badania, o czym wspomniano wcześniej, pozwalają bardzo często na odczyta-nie treści dokumentów zniszczonych poprzez długotrwałe ich przebywanie np. pod ziemią lub spalonych²⁵.

²¹ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny, Dz.U. z 1997 r. Nr 88, poz. 553.

²² Szczegółowe regulacje dotyczące definicji zbrodni komunistycznej oraz terminu przedawnien-ia karalności określają art. 2 ust.1 oraz art. 4 ust. 1 Ustawy z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytuc-je Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Dz.U. z 1998 r. Nr 155, poz. 1016 z późn. zm. Znowelizowane przepisy weszły w życie 16 czerwca 2016 r.

²³ K. Szwagrzyk, *Straceni na Dolnym Śląsku 1945–1956*, Wrocław–Rzeszów 2002.

²⁴ *Katyń w świetle badań terenowych 1994–1995*, red. M. Głosek, Toruń 2004; A. Kola, *Archeo-logia zbrodni. Oficerowie polscy na cmentarzu ofiar NKWD w Charkowie*, Toruń 2005.

²⁵ O badaniach spalonej dokumentacji obozu jenieckiego (Stalag VIII C) w Żaganiu zob. T. Soj-ka, *Kryminalistyczna problematyka zbrodni Wehrmachtu na jeńcach wojennych*, Poznań 1974, s. 220–266 (maszynopis w Katedrze Kryminalistyki Uniwersytetu Wrocławskiego).

Taktyka kryminalistyczna powiązana ściśle z metodologią wyznacza i uściśla szereg czynności kryminalistyczno-procesowych, takich jak np. oględziny czy eksperyment procesowy. Nie ulega wątpliwości, iż to techniki kryminalistyczne stanowią o jej medialnej popularności. To właśnie kryminalistyczne eksperyty przyczyniają się najczęściej do wykrycia sprawcy przestępstwa, a ich wartość dowodowa pozwala przypisać mu winę.

W kontekście omawianej tu problematyki związanej z badaniami zwłok i szczątków ludzkich jednym z zasadniczych problemów jest określenie tożsamości osoby, co wiąże się rzecz jasna z koniecznością ustalenia jej płci, wieku oraz cech charakterystycznych. Kolejne pytanie dotyczy przyczyny śmierci, co również w kontekście zwłok i szczątków ludzkich o znaczeniu historycznym wymaga ustalenia, czy przyczyną śmierci była tzw. śmierć gwałtowna, będąca np. następstwem zabójstwa, samobójstwa lub np. wynikiem urazów odniesionych na polu bitwy²⁶, czy też jest to śmierć naturalna. Jak wiemy w kontekście badań historycznych, źródła pisane potrafią być rozbieżne, o czym świadczy przywołana na początku sprawa św. Stanisława. Kronikarze nie byli tu zgodni, czy biskup zmarł na skutek wykonania na nim kary śmierci polegającej na tzw. rozczłonkowaniu (łac. *truncatio membrorum*), czy też został zamordowany uderzeniem w tył głowy być może przez samego Bolesława Śmiałego, a dopiero jego zwłoki zostały rozkawałkowane. Mielibyśmy tu zatem do czynienia z obrażeniami *post mortem*. Tanatologia sądowo-lekarska pozwala na określenie rodzaju śmierci oraz jej mechanizmów²⁷.

2. Metody identyfikacji zwłok

Mówiąc o oględzinach zwłok, trzeba wspomnieć również o oględzinach szczątków ludzkich. Ustawodawca wyraźnie bowiem rozróżnia te pojęcia, podając ich legalne definicje²⁸. To właśnie szczegółowe oględziny zwłok mogą pozwolić na weryfikację wersji kryminalistycznych dotyczących przyczyny śmierci ofiary²⁹. Wachlarz metod, jakimi dysponujemy obecnie, ciągle się poszerza³⁰. Do najczęściej stosowanych metod identyfikacyjnych należą: daktyloskopia, odontoskopia (identyfikacja na podstawie uzębienia), antropometria kryminalistycz-

²⁶ Dobrym przykładem może być w tym względzie sprawa odnalezienia w 2013 r. szczątków króla Anglii Ryszarda III, który zginął w czasie bitwy pod Bosworth w 1485 r. Szerzej zob. <http://na temat.pl/49501,pod-parkingiem-w-angielskim-miescie-leicester-odnaleziono-szczatki-krola-ryszarda-iii> (4.10.2016).

²⁷ Por. A. Gałęska-Śliwka, *Śmierć jako problem medyczno-kryminalistyczny*, Warszawa 2009.

²⁸ Legalne definicje obu pojęć znajdują się w Rozporządzeniu Ministra Zdrowia w sprawie postępowania ze zwłokami i szczątkami ludzkimi z dnia 7 grudnia 2001 r., Dz.U. z 2001 r. Nr 153, poz. 1783: „§ 2. Zwłoki – ciało osób zmarłych i dzieci martwo urodzonych bez względu na czas trwania ciąży; § 8. Szczątki ludzkie – 1. popioły powstałe ze spalenia zwłok, 2. pozostałości zwłok wydobytych przy kopaniu grobu lub w innych okolicznościach, 3. części ciała ludzkiego odłączone od całości”.

²⁹ Por. M. Całkiewicz, *Oględziny zwłok i miejsca ich znalezienia*, Warszawa 2010.

³⁰ Na ten temat m.in. S. Pikulski, M. Kaliszczak, *Nowa metoda kryminalistycznej identyfikacji zwłok ludzkich*, Szczytno 1998.

na pozwalająca m.in. na wykorzystanie rekonstrukcji wyglądu przyżyciowego zarówno metodą superprojekcji³¹, jak i rekonstrukcji plastycznej (np. metodą Gierasimowa), identyfikacja na podstawie radiografii medycznej, identyfikacja na podstawie znaków szczególnych (np. tatuaże, charakterystyczne zwyrodnienia), czynność okazania zwłok domniemanej rodzinie lub bliskim.

Jest sprawą oczywistą, iż po upowszechnieniu się na przełomie lat 80. i 90. XX w. badań nad DNA³² identyfikacja genetyczna stała się jedną ze skuteczniejszych metod identyfikacji³³. Jest ona obecnie powszechnie wykorzystywana przy identyfikacji ofiar zbrodni komunistycznych. Od stanu zachowania zwłok będzie zależęć, które z wymienionych metod znajdą zastosowanie w konkretnym przypadku. Oczywiście idealną sytuacją jest badanie kompletnych, nienaruszonych zwłok. Nawet dokonanie podstawowych badań związanych z określeniem płci, wieku oraz wzrostu może się przyczynić do poprawnej identyfikacji. Dość często jednak mamy do czynienia z niekompletnymi zwłokami, co może być wynikiem celowego działania np. sprawcy zabójstwa, który poćwiartował zwłoki, chcąc je ukryć. W przypadku pochówków o znaczeniu historycznym możemy mieć do czynienia ze zwykłym wandalizmem, kiedy szczątki zostały np. wyrabowane z grobu i przemieszane z innymi. Przykładem wyjątkowej sytuacji będzie katastrofa komunikacyjna, w której szczątki ofiar wraz z resztkami rozbitej maszyny są przemieszane i znajdują się na bardzo rozległym terenie. W tej sytuacji dodatkową trudnością może się okazać częściowe nadpalenie zwłok³⁴.

Tak więc w zależności od charakteru i kontekstu sprawy sięga się po przywołane powyżej metody. Nie ulega wątpliwości, iż dokonane na etapie wstępnym badania np. antropometryczne można dodatkowo zweryfikować dziś badaniami genetycznymi, pod warunkiem rzecz jasna, że dysponujemy materiałem porównawczym. W przypadku spraw aktualnych pobranie materiału genetycznego od bliższej lub nieco dalszej rodziny zmarłego nie powinno przysparzać kłopotów. Problem ten pojawi się natomiast w przypadku konieczności przeprowadzenia takich badań osoby zmarłej kilkaset lat wcześniej. Ciekawą sprawą ilustrującą praktyczne zastosowanie opisywanych metod jest sprawa odkrycia we Fromborku szczątków Mikołaja Kopernika. Na zlecenie ekipy archeologów pod kierunkiem prof. dr. hab. Jerzego Gąssowskiego Centralne Laboratorium Kryminalistyczne Policji dokonało rekonstrukcji wyglądu przyży-

³¹ Superprojekcja polega na jednoczesnej projekcji na wspólny ekran badanej czaszki i zdjęcia osoby wytypowanej na podstawie poczynionej rekonstrukcji. Istotne jest, aby czaszka i twarz osoby znajdującej się na fotografii były ustawione w tej samej pozycji, a ich zdjęcia wykonane w takiej samej skali.

³² Za sprawą badań przeprowadzonych w 1985 r. przez sir Aleca Jeffreysa.

³³ E. Kapińska, Z. Szerkowska, *Ustalenie tożsamości nieznanego osoby w oparciu o określenie profilu DNA z ekshumowanych szczątków ludzkich*, „Archiwum Medycyny Sądowej i Kryminologii” 2008, t. 58, s. 32–36.

³⁴ R. Włodarczyk, *Działania kryminalistyczne medyczne i organizacyjne w sytuacji zdarzeń masowych ze szczególnym uwzględnieniem identyfikacji genetycznej zwłok i szczątków ludzkich z pogorzeliiska*, Szczytno 2010.

ciowego słynnego astronoma. Identyfikację szczątków potwierdziły ostatecznie przeprowadzone badania DNA³⁵.

Stan zachowania zwłok warunkuje możliwości praktycznego zastosowania wielu metod identyfikacyjnych. Paradoksalnie nawet wielowiekowe zwłoki mogą zostać poddane badaniom daktyloskopijnym, o ile ich stan zachowania na to pozwala. Przykładem takiej sytuacji mogą być zmumifikowane zwłoki pochodzące np. ze starożytnego Egiptu. W 1974 r. Francuski Instytut Archeologii Orientalnej zwrócił się do polskich archeologów z prośbą o przebadanie dermatoglifów dłoni i stóp wybranych mumii (w tym m.in. Ramzesa II). W badaniach tych obok archeologów uczestniczyli również kryminaliści³⁶. Oczywiście cel przeprowadzonych badań miał wyłącznie naukowy charakter i był powiązany m.in. z szeregiem badań antropologicznych związanych z badaniami współczesnej populacji zamieszkującej Egipt.

W procesie identyfikacji zwłok lub szczątków o charakterze historycznym istotne jest, aby podczas oględzin zwłok w miejscu ich ujawnienia zwrócić uwagę m.in. na aspekty związane z tafonomią³⁷. Samo ułożenie zwłok w jamie grobowej czy nawet w trumnie może dostarczyć cennych informacji dotyczących np. wcześniejszego wyjęcia zwłok z grobu w celu ponownego ich przebrania lub celowego rabunku odzieży, broni, kosztowności, które znajdowały się przy zmarłym. Obserwacje takie pozwolą nadto dostrzec obrażenia zadane już po śmierci zmarłego, np. podczas prowadzenia nieumiejętnej ekshumacji lub umyślnego znieważenia zwłok. Bywa również, iż zwłoki lub szczątki przemieszczane są na skutek ingerencji zwierząt.

Tak więc kryminalistyka ze swoim bogatym instrumentarium ekspertyz oraz umiejętnością przeprowadzania kompleksowych oględzin pozwala w wielu wypadkach nie tylko na ustalenie tożsamości identyfikowanych zwłok, ale również na określenie często bardzo złożonych i wieloznacznych okoliczności śmierci.

3. Problemy prawne

Pozostaje wreszcie zadać pytania, kto będzie inicjować prowadzenie poszukiwań zwłok i szczątków o znaczeniu historycznym oraz jak należy traktować same zwłoki i szczątki oraz odnajdywane przy nich przedmioty.

W przypadku interesującej nas kwestii dotyczącej badań nad zwłokami i szczątkami o znaczeniu historycznym sytuacja wydaje się oczywista. Dość często badania takie inicjowane są wyłącznie w związku z prowadzonymi ba-

³⁵ Szerzej zob. J. Gąsowski, Badania dla odkrycia grobu Mikołaja Kopernika oraz identyfikacja jego szkieletu, https://www.ah.edu.pl/palio/html.media?_Instance=wsh-postgres&_Option=Other&_Connector=data&_tableName=w_media&_colID=id&_colContent=content&_colFileName=file_name&_colMimeType=mime_type&_colLastUpdated=last_updated&_colSize=doc_size&_ID=10598&_Checksum=-1531963525 (6.10.2016).

³⁶ Cz. Grzeszyk, *Badania daktyloskopijne mumii egipskich*, [w:] *Wykorzystanie metod kryminalistyki...*, s. 56–64.

³⁷ Nauka zajmująca się pośmiertnymi losami szczątków ludzkich. Szerzej zob. m.in. W.D. Haglund, M.H. Sorg, *Forensic taphonomy. The postmortem fate of human remains*, London–New York–Washington 1997.

daniami naukowymi, których celem, tak jak w przypadku poszukiwań grobu Mikołaja Kopernika, jest naukowa ciekawość. Prace prowadzone w Królewskiej Katedrze na Wawelu podejmowane były wielokrotnie, a ich celem podstawowym było uporządkowanie pochówków, co było powiązane rzecz jasna z drobiazgowymi oględzinami szczątków oraz towarzyszących im przedmiotów osobistych odkrywanych przy zmarłych³⁸. Prace tego rodzaju wymagać będą zatem zgody właściciela obiektu, na terenie którego mają być prowadzone. Z uwagi na fakt, iż prace takie prowadzone są przeważnie w kryptach zabytkowych obiektów sakralnych, swoją opinię na temat realizacji prac powinien wyrazić wojewódzki konserwator zabytków, tak aby ich realizację prowadziły osoby uprawnione, posiadające odpowiednie kwalifikacje zawodowe. Specyfika zaplanowanych prac warunkuje rodzaj pozwolenia konserwatorskiego, jakie będzie dla tych prac wymagane. Szczegóły dotyczące regulowania trybu takich prac określa art. 36 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami³⁹.

Z zupełnie inną sytuacją się spotkamy, kiedy poszukiwania zwłok lub szczątków będą dotyczyć zbrodni wojennych, ludobójstwa lub zbrodni komunistycznych. W tym wypadku inicjatorem takich prac będzie organ procesowy (przeważnie prokuratura). Ostatnia nowelizacja przywoływanej wcześniej ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej dała nowe, szersze uprawnienia prezesowi IPN m.in. w zakresie poszukiwań tego typu ofiar. Nowelizacja ta została ściśle powiązana m.in. z nowelizacją Ustawy z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych⁴⁰ oraz Ustawy z dnia 31 stycznia 1959 o cmentarzach i chowaniu zmarłych⁴¹. Warto przypomnieć, iż po likwidacji w 2016 r. Rady Ochrony Walk i Męczeństwa jej obowiązki przejęły Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz Instytut Pamięci Narodowej.

W kontekście znowelizowanej ustawy o IPN zwrócić uwagę należy zwłaszcza na art. 53 b: „Instytut Pamięci prowadzi prace poszukiwawcze miejsc spoczynku osób, które straciły życie wskutek walki z narzuconym systemem totalitarnym lub wskutek represji totalitarnych lub czystek etnicznych od dnia 8 listopada 1917 r. do dnia 31 lipca 1990 r. zwane dalej pracami poszukiwawczymi, a w przypadku odnalezienia zwłok lub szczątków ludzkich identyfikuje tożsamość tych osób”. Istotny będzie również art. 53 d: „1. Jeżeli w przypadku prowadzonych prac poszukiwawczych odkryto zwłoki lub szczątki ludzkie albo ustalono lub powzięto podejrzenie, że zwłoki lub szczątki ludzkie są w określonym miejscu, Prezes Instytutu Pamięci zawiadamia o tym prokuratora właściwej miejscowo oddziałowej komisji. 2. Prokurator właściwej miejscowo oddziałowej komisji zawiadamia Prezesa Instytutu Pamięci o zarządzeniu ekshumacji, wskazując miejsce i czas jej dokonania”. Cała procedura prowadzenia tego typu prac odbywa się według zasad, które określa kodeks postępowania karnego. W przypadku konieczności przeprowadzenia ekshumacji są one realizo-

³⁸ M. Rożek, *Wawelskie eksploracje grobów monarszych*, [w:] *Wykorzystanie metod kryminalistyk...*, s. 11–24.

³⁹ Dz.U. z 2003 r. Nr 162, poz.1568 z późn. zm. – dalej: u.o.z.

⁴⁰ Dz.U. z 1933 r. Nr 39, poz. 311 z późn. zm.

⁴¹ Dz.U. z 1959 r. Nr 11, poz. 62 z późn. zm.

wane w oparciu o art. 210 k.p.k. Przeprowadzenie szczegółowych badań i analiz powierzane jest powoływanym biegłym.

Historia najnowsza Polski obfituje w szereg dramatycznych wydarzeń, stąd też można się spodziewać, iż zarówno poszukiwania, jak i późniejsze ekshumacje ofiar tego typu zbrodni będą kontynuowane. O ile nie ma wątpliwości, iż zwłoki lub szczątki o znaczeniu historycznym trudno byłoby uznać za zabytek zgodnie z obowiązującymi przepisami prawa, o tyle odnajdywane przy nich przedmioty osobiste w postaci odzieży, dokumentów, broni itp. wypełniają ustawowe znamiona zabytku⁴². Trudno również odmówić tej kategorii przedmiotów ich walorów historycznych i naukowych. Praktyka wskazuje jednak, iż o ile prace związane z poszukiwaniem i wydobyciem ofiar tego typu zbrodni odbywają się według przywołanych powyżej procedur, o tyle dość niekonsekwentnie lub wręcz niewłaściwie traktowane są przedmioty odnajdywane w takich mogiłach. Skoro prace takie przeważnie inicjowane są przez organ procesowy (zwłaszcza ekshumacje), to rzeczy tego typu traktować należy jako dowody rzeczowe w toczącym się śledztwie. Tu jednak może się pojawić problem związany przede wszystkim z właściwym przechowywaniem tak specyficznych rzeczy oraz zapewnieniem im szybkiej i skutecznej konserwacji. Trudno bowiem traktować np. odkryte przy zwłokach dokumenty leżące w ziemi 70 lat jako zwykłe dowody rzeczowe. Kodeks postępowania karnego w art. 231 § 2 pozwala przekazać przedmioty o wartości naukowej, artystycznej lub historycznej do muzeum lub innej właściwej instytucji. Jest sprawą niezwykle pilną, aby organy procesowe (zwłaszcza prokuratury) miały świadomość wyjątkowego charakteru tak wrażliwych obiektów, które trzeba poddać takim samym zabiegom konserwatorskim, jakim poddaje się zabytki archeologiczne⁴³. Zakończenie prowadzonego śledztwa pozwoli naukowcom podjąć w oparciu o zebrany i właściwie zakonserwowany materiał szereg dalszych badań i analiz.

Badania nad zwłokami i szczątkami o znaczeniu historycznym mogą rodzić, jak widać, szereg realnych problemów prawnych i konserwatorskich. Istotne jest w tym wypadku wypracowanie skutecznej współpracy pomiędzy przedstawicielami organów ścigania i światem nauki.

Bibliografia

Akty prawne

Rozporządzenie Ministra Zdrowia w sprawie postępowania ze zwłokami i szczątkami ludzkimi z dnia 7 grudnia 2001 r., Dz.U. z 2001 r. Nr 153, poz. 1783.

Ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Dz.U. z 1998 r. Nr 155, poz. 1016 z późn. zm.

⁴² Art. 3 ust. 1 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami definiuje zabytek jako: „[...] nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”.

⁴³ Szerzej na temat problemów prawnych i konserwatorskich w tym kontekście zob. M. Trzciniński, Praktyczne problemy realizacji badań archeologicznych w związku z prowadzeniem poszukiwań ofiar zbrodni komunistycznych, „Kurier Konserwatorski” – w druku.

- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. z 2003 r. Nr 162, poz.1568 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych, Dz.U. z 1933 r. Nr 39, poz. 311 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 o cmentarzach i chowaniu zmarłych, Dz.U. z 1959 r. Nr 11, poz. 62 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego, Dz.U. z 1997 r. Nr 89, poz. 555 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny, Dz.U. z 1997 r. Nr 88, poz. 553.

Opracowania

- Archeologia sądowa w teorii i praktyce*, red. M. Trzciniński, Warszawa 2013.
- Archeologia totalitaryzmu. Ślady represji 1939–1956*, red. O. Ławrynowicz, J. Żelazko, Łódź 2015.
- Aries Ph., *Człowiek i śmierć*, tł. E. Bąkowska, Warszawa 1989.
- Baran T., Grzeszyk C., Młodziejowski B., *Badania kryminalistyczne w archeologii*, „Problemy Kryminalistyki” 1976, nr 121–122.
- Całkiewicz M., *Oględziny zwłok i miejsca ich znalezienia*, Warszawa 2010.
- Cox M., Flavel A., Hanson I., Laver I., Wessling R., *The scientific investigation of mass graves*, Cambridge 2008.
- Dolińska M., *O dziwnych losach mumii. Falszywe mumie w Muzeum Narodowym w Warszawie*, [w:] *Falsyfikaty dzieł sztuki w zbiorach polskich*, red. J. Miziołek, M. Morka, Warszawa 2001.
- Dudziński W., Trzciniński M., *Domniemany hełm z okresu średniowiecza w świetle interdyscyplinarnej ekspertyzy sądowej*, „Silesia Antiqua” 2014, t. 49.
- Gałęska-Sliwka A., *Śmierć jako problem medyczno-kryminalistyczny*, Warszawa 2009.
- Gąssowski J., *Badania dla odkrycia grobu Mikołaja Kopernika oraz identyfikacja jego szkieletu*, https://www.ah.edu.pl/palio/html.media?_Instance=wsh-postgres&_Option=Other&_Connector=data&_tableName=w_media&_colID=id&_colContent=content&_colFileName=file_name&_colMimeType=mime_type&_colLastUpdated=last_updated&_colSize=doc_size&_ID=10598&_CheckSum=-1531963525 (6.10.2016).
- Groen W.J.M., Marquez-Grant N., Janaway R.C., *Forensic archaeology. A global perspective*, Chichester 2015.
- Gross H., *Handbuch für Untersuchungsrichter, Polizeibeamte, Gendarmen u.s.w.*, Graz 1893.
- Gruza E., Goc M., Moszczyński J., *Kryminalistyka – czyli rzecz o metodach śledczych*, Warszawa 2008.
- Grzeszyk Cz., *Badania daktyloskopijne mumii egipskich*, [w:] *Wykorzystanie metod kryminalistyki i medycyny sądowej w badaniach historycznych*, red. J. Widacki, Katowice 1983.
- Haglund W.D., Sorg M.H., *Forensic taphonomy. The postmortem fate of human remains*, London–New York–Washington 1997.
- Hanausek T., *Kryminalistyka. Zarys wykładu*, Kraków 2005.
- Juszka K., *Jakość czynności kryminalistycznych*, Lublin 2007.
- Kapińska E., Szczerkowska Z., *Ustalenie tożsamości nieznannej osoby w oparciu o określenie profilu DNA z ekshumowanych szczątków ludzkich*, „Archiwum Medycyny Sądowej i Kryminologii” 2008, t. 58.
- Katyń w świetle badań terenowych 1994–1995*, red. M. Głosek, Toruń 2004.
- Kola A., *Archeologia zbrodni. Oficerowie polscy na cmentarzu ofiar NKWD w Charkowie*, Toruń 2005.
- Lach B., *Profilowanie kryminalistyczne*, Warszawa 2014.
- Mazurkiewicz J., *Non omnis moriar. Ochrona dóbr osobistych zmarłego w prawie polskim*, Wrocław 2010.
- Nowik W., „Chopinowskie” listy do Delfiny – meandry sporu z perspektywy czasu, [w:] *Falsyfikaty dzieł sztuki w zbiorach polskich*, red. J. Miziołek, M. Morka, Warszawa 2001.
- Pikulski S., Kaliszczak M., *Nowa metoda kryminalistycznej identyfikacji zwłok ludzkich*, Szczyt-no 1998.
- Rożek M., *Wawelskie eksploracje grobów monarszych*, [w:] *Wykorzystanie metod kryminalistyki i medycyny sądowej w badaniach historycznych*, red. J. Widacki, Katowice 1983.

- Sojka T., Kryminalistyczna problematyka zbrodni Wehrmachtu na jeńcach wojennych, Poznań 1974 (maszynopis w Katedrze Kryminalistyki Uniwersytetu Wrocławskiego).
- Szwagrzyk K., *Straceni na Dolnym Śląsku 1945–1956*, Wrocław–Rzeszów 2002.
- Tokarczuk R., *Prawo narodzin, życia i śmierci*, Kraków 2000.
- Trzciniński M., Praktyczne problemy realizacji badań archeologicznych w związku z prowadzeniem poszukiwań ofiar zbrodni komunistycznych, „Kurier Konserwatorski” – w druku.
- Widacki J., *Detektywi na tropach zagadek historii*, Kraków 1992.
- Wilk D., *Falszerstwa dzieł sztuki. Aspekty prawne i kryminalistyczne*, Warszawa 2015.
- Włodarczyk R., *Działania kryminalistyczne medyczne i organizacyjne w sytuacji zdarzeń masowych ze szczególnym uwzględnieniem identyfikacji genetycznej zwłok i szczątków ludzkich z pogorzeliiska*, Szczytno 2010.
- Wykorzystanie metod kryminalistyki i medycyny sądowej w badaniach historycznych*, red. J. Widacki, Katowice 1983.

Źródła internetowe

- <http://natemat.pl/49501.pod-parkingiem-w-angielskim-miescie-leicester-odnaleziono-szczatki-krola-ryszarda-iii> (4.10.2016).
- <http://www.national-geographic.pl/national-geographic/historia/otzi-czlowiek-lodu> (26.09.2016).
- http://www.zielona-gora.po.gov.pl/magazyn/upload/lektury_elektroniczne/ekshumacja5.pdf (20.09.2016).

CRIMINALISTIC AND FORENSIC ARCHAEOLOGICAL EXAMINATION OF CORPSES AND HUMAN REMAINS OF HISTORICAL IMPORTANCE

Abstract: Modern criminalistic has at its disposal a wide range of methods for identification of unidentified corpses and human remains. These methods can be applied both in cases of victims of crimes committed currently as well as decades-or even thousands of years ago. Advanced research enables not only to determine the identity, but also to establish a specific cause of death. It happens that in the course of performed examination earlier findings are verified, e.g. based on written sources, which – in the end – turn out to be untrue. Sometimes the results of examination concerning kinship are also surprising. It is more and more often that forensic archaeology takes part in this research. It secures a professional manner of search for this type of corpses or remains and guarantees their professional exhumation.

Keywords: CRIMINALISTIC, FORENSIC ARCHAEOLOGY, IDENTIFICATION OF CORPSES OR HUMAN REMAINS, FORENSIC EXAMINATION